

ELLENZÉKISÉG, AKTOROK ÉS A DEMOKRÁCIA NYITOTT KIMENETELE

Az 1990 utáni Magyarország példája

Csizmadia Ervin
(Politikatudományi Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2019. június 21. – opponálás: 2019. július 3. – szeptember. 20. –
véglegesítve: 2019. október 21.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Magyarországon a rendszerváltást követő harminc évben az ellenzéki politizálásnak legalább három formája (kormányellenzéki, rendszerellenzéki, ellenállás és ezeknek különböző kombinációi) valósult meg, s egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy – a várakozásoknak megfelelően – megszilárdult volna a fejlett demokráciákban szokásosnak tekinthető kormányellenzéki. A szakirodalom viszonylag kevesebb figyelmet fordított eddig ezeknek a formáknak az azonosítására, illetve az ellenzéki jellegének és dinamikájának leírására. A tanulmány kifejezetten csak Magyarország példáját szemlélve első-sorban a politikai aktorok felől közelít a témához és kevésbé vizsgálja az egyébként szintén fontos strukturális tényezőket, gazdasági és társadalmi feltételeket. A szerző az irodalomnak ahhoz az ágához kapcsolódik, amely az átmenetben az aktorok szándékait és cselekvéseit hangsúlyozza. A tanulmány fő magyarázó elve a nyitott kimenetelű rendszerváltás és demokratizálás, ami azt jelenti, hogy szemben a zártabb és teleologikus demokrácia-elméletekkel, a magyar átmenet harminc évében a politikai aktorok nyitott kimenetelű küzdelmet folytatnak egymással, s így a demokratizálásnak nem valamiféle előre megírt, tanösvényi változata valósult meg.

Kulcsszavak: ellenzék ■ politikai aktorok ■ nyitott átmenet ■ politikai dinamika

Az utóbbi tíz évben jelentős tudományos és közéleti érdeklődést váltott ki az ellenzéki pártok helyzete, illetve az ellenzéki pártok közötti nagyon nehezen megteremtődő összefogás. A 2019. októberi önkormányzati választáson aztán az ellenzéki pártok összefogtak és meglepően jó eredményt értek el. Rövid idővel a választás után elemzések légiói foglalkoznak az ellenzéki pártok eredményességével.

Amilyen nagy érdeklődés kísérte azonban az elmúlt években az ellenzéki pártok működését, olyan kevés tudományos értékezés témája volt az *ellenzéki-ség* mibenléte, illetve alakváltásai a rendszerváltás utáni évtizedekben. Még az

átmenet 25. évfordulójára készülõ és szinte minden fontos kérdést vizsgáló *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után* címû összefoglaló tanulmánykötetben (Körösényi szerk., 2015) sem találunk az ellenzékiesség természetével, trendjeivel és alakváltásaival foglalkozó tanulmányt.¹ Az egyébként nem kis számú szakirodalomban is inkább az *egyes* ellenzéki pártok mûködésével, illetve bizonyos ellenzéki pártokhoz és/vagy mozgalmakhoz köthetõ médiuumokkal vagy társadalmi csoportokkal foglalkoznak a kutatók (Hajdú, 2014; Jeskó–Bakó–Tóth, 2012; Krekó–Juhász–Molnár, 2011; Karácsony–Róna, 2010; Böcskei–Molnár, 2017; Angyal–Fellner–Fényes, 2017; Hajdú, 2017; Szabó–Bene–Antal–Farkas, 2015).

Ha a hiány okaira keressük a választ, akkor megállapíthatjuk, hogy mondjuk egy harminc éves periódusra – s azon belül az ellenzékiesség vizsgálatára – egyáltalán nem könnyû szabatos elméleti kereteket és kategóriákat találni. Amiként viszonylag egyszerűbbnek tûnik leírni a hatalmi dimenzióban bekövetkező változásokat (merthogy a hatalom dimenziója homogénnek mutatja magát), oly annyira nem egyszerű megfogalmazni, hogy egyáltalán mit is jelent az ellenzékiesség, amely – már csak az ellenzéki pártok száma miatt is – jóval heterogénebb. Mire fókuszáljunk e heterogenitásban? Hogyan adja ki az ellenzéki pártok sokszor esetlegesnek, hektikusnak, egymással is szemben állónak tûnõ mozgása az ellenzékiesség valamilyen sajátos, akár egyedinek is mondható mintázatát?

A kutatások jelenlegi szintjén nagyratörõ elvárás lenne, ha azt mondanám, én tudom (vagy akár csak sejttem) a választ. Nyilvánvalóan nem vagyok birtokában annak a tudásnak, amelynek révén válaszolni tudnék a hazai ellenzéki szerep és az ellenzéki aktorok átalakulásának valamennyi nyitott kérdésére. Ezért pusztán két kérdés megválaszolásával próbálkozom: 1. Ha abból indulunk ki, hogy az elmúlt harminc év nem írható le az ellenzékiesség egyetlen, az egész korszakra jellemző fogalmával, akkor hogyan találhatjuk meg a különbözõ korszakokra jellemző, adekvát fogalmakat? 2. Ha elfogadjuk, hogy több fajta ellenzékiesség létezett, az egyes típusok közötti átalakulások hogyan függenek össze meghatározott politikai aktorok szándékával és cselekvéseivel? Az elsõ kérdésre az lesz a válaszom, hogy háromfajta ellenzékiességet (kormányellenzékiesség, rendszerellenzékiesség, ellenállás) különböztethetünk meg. A másodikra pedig az, hogy alaposabban meg kell vizsgálnunk az ellenzékiesség formálásában meghatározó szereplõk szándékait és mozgását.

A tanulmány a következõ menetet követi. Az elsõ részben elõször röviden áttekintem, hogyan állnak az ellenzékiességrõl szóló kutatások külföldön és itthon. A második részben bemutatom a késõbbiekben kifejtendõ három ellenzékiesség-típust, illetve az aktorok vizsgálatára javasolt kiindulópontokat, és egyúttal elhelyezem a magam megközelítését a szakirodalom univerzumában. A harmadik részben a három ellenzékiesség-típus részletesebb bemutatására kerül sor, kezdve a késõ Kádár-korszak rendszerellenzékiességével, s befejezve

napjaink sajátos ellenállásával az Orbán-kormánnyal szemben. A negyedik részben pedig igyekszem egy átfogóbb magyarázattal szolgálni a menet közben történő változásokra, s abban az aktorok átalakuló szerepére.

AZ ELLENZÉKISÉGGEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOKRÓL

A nemzetközi irodalom néhány tanulsága

Mielőtt azonban bármi másról beszélnék, szükséges néhány tanulságot elmondanom az ellenzéki témájában született néhány kutatásról. Erről a legtöbbet egy a témára specializálódott folyóiratból, a *Government and Opposition* címűből tudhatunk meg. Az 1965-ben indult folyóirat első számában a világhírű politikatudós, Robert A Dahl: *Reflections on Opposition in Western Democracies* címmel írt bevezető tanulmányt (Dahl, 1965). Egy évvel később ugyanő *Political Oppositions in Western Democracies* című szerkesztett könyvvel jelentkezett (Dahl ed., 1966), hogy aztán a 70-es évek elején megjelenjék a *Regimes and Oppositions* című kötete is (Dahl, 1973). Talán nem túlzás azt állítani, hogy az említett folyóirat az elmúlt évtizedekben nem győz visszanyúlni ehhez, a dahli hagyományhoz és értelmezni annak intencióit. Természetesen e cikk témájától távol esik Dahl elméletének feldolgozása, már csak azért is, mert elmélete inkább a nyugat-európai fejlett demokráciák körülményire alkalmazható.²

Ami azonban lényegesebb, hogy bár ez a folyóirat immáron több mint ötven éve folyamatosan közöl a témáról szóló publikációkat, számos mai kutató korántsem elégedett az ellenzéki témáról szóló mai tudás mértékével. Története során a *Government and Opposition* számos alkalommal jelentetett meg az ellenzéki kutatásának módszertani és elméleti kérdéseivel foglalkozó tematikus számot. Az egyik ilyen tematikus számában Ludger Helms például megállapítja, hogy noha a demokráciának kormány és ellenzék egyformán része, mégis meglepő, hogy a parlamenti ellenzékéről nincs elegendően mély tudásunk. Talán túlozva, de azt mondja: még a nem kormányzati aktorokról is többet tudunk, mint a „hivatalos” ellenzékéről, s amit tudunk, azt is inkább „alkalmi írásokból”, olyan kutatók tollából, akik nem az ellenzék, hanem a törvényhozás kutatásának specialistái. Arra is rámutat, hogy az ellenzékéről szóló kutatások hiánya abból fakad, hogy nemigen vannak elfogadott teoretikus keretek, például olyan alapkérdésekben, mint hogy az ellenzéki fogalmat inkább intézményként, avagy aktorok tevékenységeként fogjuk-e fel (Helms, 2008: 7).

Ugyancsak a *Government and Opposition* című folyóirat egy korábbi – s ugyancsak tematikus – számában Jean Blondel (miközben összefoglalja Dahl ide vágó kutatásait) bevezeti a kohézív és a diffúz ellenzék fogalmát. Az előbbi alatt azt értve, hogy az ellenzékben van egy párt, amely kiemelkedik a többi közül és kristályosodási pont, míg az utóbbi esetben több, nagyjából egyforma

súlyú ellenzéki párt létezik egymás mellett (Blondel, 1997: 463.). Az egész világra kiterjedő elemzésében felveti azt a kérdést is, hogy mi van a nem nyugati, fejlődésüknek más pontján álló országokban, olyanoknál, ahol nem volt olyan fejlődés, mint a liberális kultúrával rendelkező országokban. A kelet-közép-európai országokra nézve megállapítja, hogy a rendszerváltás után az ellenzék újrapozicionálása nem azonosítható azzal, hogy az autoriterhez képest egy demokratikus fejlődés kezdődik, hanem fontos az is, hogy az ellenzéknek itt nemzetépítéssel kapcsolatos feladatai is vannak (uo.: 486.).

Egy másik írásban Kopecky és Spilova rámutat, hogy a parlamenti ellenzék, és az a mód, ahogyan ezt a formális szerepet az ellenzék felhasználja a politikai folyamatok befolyásolására, nemigen témája szisztematikus kutatásoknak (Kopecky–Spirova, 2008: 133.). Azt is hozzáteszik, hogy van egy meglepő eltolódás a „régí” (a diktatúra idején működő) és az új (a demokrácia idején működő) ellenzék vizsgálatá között, és az újak vizsgálata csak nagyon szórványos (uo.: 135.). Lewis hozzáteszi, hogy a létező kutatások azt azért egyértelműen mutatják, hogy a régi állampárti ellenzék nem feltétlen harmonikusan illeszkedik be az új körülmények közé. Egyrészt nem mutatkoznak hatékony parlamenti aktoroknak, s ott, ahol kormányra kerülnek, nem lesznek dinamikus kormányerők (Lewis, 1997: 630.). Ugyanakkor felhívja a figyelmünket egy újabb fontos komponensre: a nemzetközi faktorok szerepére a kelet-közép-európai ellenzéki pártok fejlődésében (uo.: 619.). Ez azt jelenti, hogy az ellenzékiesség mintázatai szorosan kötődnek a demokrácia adott állapotához, illetve az adott országnak a külső környezethez való viszonyához.

Hazai kutatások: az egyes ellenzéki pártok, holdudvaruk és a közösségi háló működése

A hazai irodalom – ahogy a bevezetőben hivatkozott munkák is mutatják – inkább egyes pártokra fókuszál. Különösen figyelemreméltó, hogy a magyar politikatudomány az elmúlt években megkülönböztetett figyelmet szentelt az ellenzéken belül a radikális jobboldali és/vagy populista ellenzéki pártoknak (Karácsony–Róna, 2010; Róna, 2016; Bíró Nagy–Róna, 2011; Krekó–Juhász–Molnár, 2011; Molnár, 2018; Böcskei–Molnár, 2017; Róna–Molnár, 2017), illetve – miután a Fideszt sok kutató ma már a radikális jobboldalra sorolja – a Fideszre (Pataki, 2013). A nemzetközi irodalomban szintén nagy hangsúly helyeződött sokáig a Jobbik szélsőségességére, amelyet az elmúlt években a Fidesz populizmusának és szélsőségességének hangoztatása váltott fel (Müller, 2018). Lényegesen kisebb érdeklődést váltottak ki a mainstream ellenzéki pártok, bár például a Jobbik posztradikális, immáron néppárti korszaka továbbra is kutatások tárgya (Molnár, 2018). Ha nem is nagy irodalma van, de a kutatók foglalkoznak az újabb ellenzéki pártokkal is (Farkas, 2018). Érdekes a helyzet az

MSZP-vel. Erről a pártról a 2000-es évek elején Lakner Zoltán írt monográfiát, amely a párt ellenzéki és kormányzati periódusát is magában foglalja (Lakner, 2001), nemrégiben pedig ugyanő nagyobb tanulmányt tett közzé a párt 2010 utáni ellenzéki periódusáról (Lakner, 2017). De ez messze nem éri el a radikális jobboldalról szóló termést. A már megszűnt SZDSZ-ről nemrégiben megjelent ugyan egy nagyobb munka, de ennek értékéből jócskán levon, hogy szerzői magát az „SZDSZ-jelenséget” akarják kielemezni, ami – már csak fejezetcímeik elolvasása alapján – is eléggé egyoldalúan sikerült nekik (Fricz–Halmi–Orosz, 2018).

Az ellenzéki pártok kutatása tehát eléggé kurrens téma, ha nem is egyenlő eloszlásban. Megállapítható azonban, hogy a piacon lévő munkák nem igazán törekszenek az ellenzékiesség átfogóbb trendjeinek azonosítására, és azzal sem nagyon foglalkoznak, hogy az ellenzéki pártok működését az aktorok szándékai és cselekvései felől értelmezzék. Így – bár nagyon hasznos és alapvető munkák születtek, és sok rendkívül érdekes folyamatot tárnak fel számunkra – nem igazán tudok támaszkodni ezekre az előzményekre.

Végül megemlítem, hogy az elmúlt években magam is próbálkoztam a pártok változásának (lásd: Csizmadia, 2007), az elitek változásának (Csizmadia: 2019, megjelenés előtt), illetve az ellenzékiesség változó trendjeinek leírásával (Csizmadia, 2018). Ebben a mostani tanulmányban természetesen hasznosítom korábbi munkáimat, de jócskán el is térek azoktól. Úgy hiszem, döntően két ponton: az aktor-elmélet jobb megvilágításában és a nyitott kimenetelű átmenet magyarázó elvének bevezetésével.

A TANULMÁNYBAN SZEREPLŐ KATEGÓRIÁK: ELLENZÉKISÉG-TÍPUSOK ÉS AKTOROK

Három ellenzékiesség-típus

Mindezek után először lássuk röviden azt a három ellenzékiesség-típust, amely véleményem szerint megfigyelhető és elkülöníthető egymástól az elmúlt három évtizedben. Utána pedig rendeljük ezekhez hozzá az aktorokat, illetve azt, hogy hogyan és milyen jellemzők alapján vizsgálhatjuk az ellenzéki aktorok szerepét. Az lesz a fő mondanivalóm, hogy a az egyes ellenzékiesség-típusok azért alakulnak ki, mert a releváns szereplők olyan magatartásformákat képesek mozgósítani, amelyek segítségével megváltoztatják a korábbi feltételeket.

1. Kormányellenzékiesség. A demokratikus átmenet idején meghonosodó ellenzéki szerepfelfogást vagy inkább ideált nevezem e tanulmányban kormányellenzékiességnak. A kormányellenzékiesség a rendszerváltás során kifejlődő természetes pártpolitikai magatartás, mintegy a hatalmi struktúra kiegészítő oldala. Létezésének előfeltétele, hogy valamennyi releváns párt demokratikusnak

tekintse önmagát s ellenfeleit is. Ha vannak is konfliktusok kormány és ellenzéke között, ez egy bizonyos határon nem megy túl, nem lépi át a demokrácián belüli verseny követelményeit. De fontos jellemzője a kormányellenzékeseknek, hogy az ellenzékben lévő pártok nem is tudnak/akarnak rendszerszintű alternatívát állítani a kormányhatalommal szemben, hiszen ők is a rendszer részei s érdekeltek annak fenntartásában. Látjuk majd, hogy formális értelemben 1990 és 2006 között Magyarországon megvalósul a kormányellenzékeség, ugyanakkor ezt már az első ciklustól kezdve átszínezi az ebből kitekintő rendszerellenzékeség.

2. *Rendszerellenzékeség.* Előáll tehát olyan helyzet, amikor az ellenzékben lévők úgy érzik, köztük és a kormányon levők között a „normálisnál” nagyobbak az ellentétek. Egy ilyen helyzetben alakul ki a *rendszerellenzékeség* állapota. Ilyenkor az ellenzék nem elégszik meg apróbb változtatások hirdetésével, vagy a kormány politikájának „hagyományos” kritikájával, hanem radikális, olykor rendszerváltás-értékű lépések megtételére törekszik. A rendszerellenzékeségnek azonban két értelmezése lehet. Az egyikben az ellenzék által kínált alternatíva nem jelent demokrácián *kívüliséget*, hanem a demokrácián belüli másik értelmezést. Például a Fidesz számára a többségi demokrácia már az 1990-es évek második felétől rendszeralternatíva lesz a konszenzuális demokráciával szemben. A másik értelmezésben rendszeralternatíva a demokrácia *visszaállítása* azzal a másfajta rendszerrel szemben, amely időközben létrejött. Ilyen értelemben nevezhető rendszerellenzéknek 2010, de még inkább 2014 után a Fidesz-kormánnyal szemben szinte a teljes ellenzék, amely nem ismeri el demokráciának a ma fennálló rendszert, hanem helyette a hibrid rendszer vagy az autokrácia kifejezést használja.³

3. *Politikai és társadalmi ellenállás.* Ez az ellenzékeség-típus nem csak kritikája intenzitásában tér el az előző kettőtől, hanem abban is, hogy már csak részben pártpolitikai jellegű. Természetesen a „rég” ellenzéki pártok is válhatnak ellenállóvá, totális politikai harcot hirdetve a kormányon lévőkkel szemben, de mellettük megjelenhetnek új, a pártpolitikán kívüli szereplők is. Ez utóbbiak még egy újdonsággal szolgálhatnak. Azzal, hogy nem csak a kormányon lévőket bírálják, hanem a „rég” ellenzéket is. Ezek az új társadalmi mozgalmak és csoportok sokszor úgy ítélik meg: a hatalom túlkapasáért és a demokratikus rendszer lerontásáért nem csak a hatalmi tényezők (a Fidesz), hanem az ellenzéki pártok is felelősek, ezért teljes elitváltást szorgalmaznak. Sőt, felvetik a *parlamenten kívüli* politizálás lehetőségét is. Egyértelmű, hogy ez az ellenálló attitűd (mind a régi pártpolitikai ellenzékben, mind az új társadalmi mozgalmakban) a 2018-as választás után erősödik fel. Természetesen az egy másik kérdés, hogy erre az ellenállásra – annak technikai kivitelezhetősége miatt – milyen mértékben és mennyire következetesen kerül sor. 2018 és 2019 között az ellenzékeség – számos jelből ítélve – túllépett a rendszerellenzékeségen és már a nem demokratikus kormányzással szembeni permanens

ellenállás jeleit is magára ölti. Ugyanakkor nevezhetjük ezt egy „hibrid ellenzékiiségnek” is, hiszen nem adja fel a parlamenti jelenlétet, nem bojkottál, nem tagad meg adót, tehát nem alkalmazza az ellenállás klasszikus metódusait. Ráadásul a legutóbb lezajlott önkormányzati választások igazolhatják is ezt a „hibrid” stratégiát, hiszen az ellenzéki pártok anélkül is javítani tudtak általános helyzetükön, hogy a totális ellenállás (2018 telén, 2019 elején alkalmazott) stratégiáját követték volna.

Természetesen ezek csak analitikus típusok és tisztán, önálló formátumban szinte az elmúlt harminc évben sosem érvényesültek. Mint majd látjuk: inkább beszélhetünk kevert mintázatokról. Mégis érdemes szétválasztanunk őket, és jelezni azt a fő tendenciát, amely a kormányellenzékiiség szalonképes formájától az ellenzékiiség radikálisabb formáiig (rendszerellenzékiiség és ellenállás) vezet.

Az aktorok, mint az ellenzéki cselekvés motorjai

Természetesen az ellenzékiiség jellegében nem önmaguktól és nem automatikusan állnak be változások. Egyáltalán nem elégedhetünk meg azzal a megközelítéssel, amely a változásokat a releváns aktorok elhatározásaitól és megvalósult (vagy meg nem valósult) szándékaitól elvonatkoztatja.

De egyáltalán nincs könnyű dolgunk, ha az aktorok fogalmát szeretnénk meghatározni. Kik ők? Politikai szereplők? Az elit tagjai? Netán személyük egybeesik a pártok ideológia- és gyakorlatformáló köreivel? A kutatások mai szintjén még elég bizonytalanul kell fogalmaznunk e kör szociológiai mibenlétét illetően. Meg kell elégednünk azzal, ha annyit mondunk: számunkra azok minősülnek releváns aktoroknak, akik képesek arra, hogy az ellenzékiiség jellegében változást érjenek el.

Szerencsére azért nem teljesen járatlan terepen mozgunk, mert a szakirodalomnak van olyan ága, amely eléggé alaposan foglalkozik az aktorok szerepével. Az irodalomnak ezt a nyálábját *aktorelméletnek* fogom hívni. Mindez nem jelent egységes iskolát, csupán azt, hogy számos szerző – főképpen a kelet-közép-európai átmenetek vizsgálatában – a releváns politikai szereplők (aktorok) szándékait és cselekvéseit fontosabbnak tartja, mint a strukturális tényezőket, például a gazdasági, társadalmi vagy akár nemzetközi feltételeket. Adam Przeworski és Fernando Limongi arról beszélnek, hogy az átmenetek idején működő politikai aktorok azért válhattak cselekvővé, mert nem hitték, hogy a múlt határozza meg a cselekvést (Przeworski–Limongi, 1997: 176.). Kitschelt hasonlóképpen fogalmaz, amikor azt írja, hogy emberi cselekvések, nem pedig struktúrák vezetnek el a demokráciához (Kitschelt, 1992: 1032.). Számos szerző hivatkozik Dankwart Rustow 1970-es klasszikusára, amelyben a szerző a demokráciához vezető úttal foglalkozik és megállapítja: a demokratizálódáshoz egyfelől szükség van statikus háttérfeltételekre, másfelől azon-

ban dinamikus aktor-mozgásokra (Rustow, 1970: 352.). Husz Dóra játékelméleti tanulmányában úgy látja, hogy az aktorok közötti stratégiai interakció az átmenetek jellegének legkomolyabb befolyásolója (Husz, 1997: 71.). Claus Offe még egyértelműbben fogalmaz, amikor megállapítja: sokan elfelejtik, hogy az intézmények nem „létrejönnek”, hanem azok „konkrét egyének és csoportok szándékos cselekvésének produktumai” (Offe, 1994: 20.). Fricz Tamás pedig úgy érvel, hogy Kelet-Közép-Európában nem elég az intézmények vizsgálata, mert az intézmények alkalmazkodnak az aktorokhoz (Fricz, 2013: 214.).

Mindezekből látszik, hogy az irodalom az aktorok szerepét a rendszerváltás előtti és utáni időszakra különösen hangsúlyosan említi. De pontosan mit jelent ez a hangsúly? És milyen belátások adódnak ebből az irodalmi anyagból számunkra? A legfontosabb tanulság az, hogy az átmenet folyamatában semmi sincs előre meghatározva, azaz: a politikai cselekvők egy bonyolult interakcióban alakítják ki egymáshoz, a demokráciához és – ami minket speciálisan érdekel – a *politikai szerepekhez* való viszonyaikat. Az említett aktor-irodalom nem beszél specifikusan az *ellenzéki szerepkör*ről és az *ellenzéki cselekvés*ről, de arra mindenképpen fényt vet, hogy az ellenzéki felfogás is az aktorok előre nem rögzített szerepeihez kapcsolódik. Ennek kifejtésébe most nem megyek bővebben bele, de jelzem, hogy a tanulmány végén, a magyarázatok között foglalkozom az úgynevezett *nyitott kimenetelű* rendszerváltás és demokrácia jelenségével, ami felfogásban azt jelenti, hogy az ellenzékiesség jellegében menet közben bekövetkező változás (például kormányellenzékiességből rendszerellenzékiesség és ellenállás) egyáltalán nem *torzulás*, hanem az aktorok közötti verseny jellegzetessége.

Tézisem tehát az lesz, hogy az ellenzékiesség jellegében, radikalizmusában azért történik változás, mert a domináns aktorok szerepkészlete maga is menet közben alakul, tehát nem előre meghatározott. Ez azt jelenti, hogy vannak domináns aktorok, amelyek az egyes korszakok ellenzékiesség-felfogását meghatározzák, de nincs bérelt helyük, és időről időre más aktorok nyomulnak a helyükre. Ennek megfelelően három tényezőt emelhetünk ki. Az első: a domináns aktorok kiválasztódása. A második a megörökölt ellenzékiesség-típus kérdése. A harmadik a küzdelem az addigi érvényben tartásáért és/vagy megváltoztatásáért.

A domináns aktorok kiválasztódása és folyamatos cserélődése

A tanulmány egésze azt a szemléletet képviseli, hogy a magyar rendszerváltást, majd pedig az utáni következő harminc évet is az aktorok mozgása, nem pedig a struktúrák világa felől érthetjük meg leginkább. Az átmenet eleve azért jöhetett létre, mert az aktorok létezésével és cselekvésének fontosságával való szembenézés egyáltalán előtérbe került. Természetesen minden változásban

nagyon sok aktor törekszik befolyásolni az eseményeket, de ez csak keveseknek sikerül. Én sem foglalkozom azokkal, akik rövid ideig léptek színre és/vagy szerepük nem tett szert jelentőségre. Csakis a releváns aktorok mozgását vizsgálom tehát, azokat a csoportokat, s később pártokat, amelyeknek a) tudatos politikai stratégiájuk van; b) képesek ezt gyakorlati cselekvéssé konvertálni; c) befolyásuk erős és képes a hatályban lévő mintákat megváltoztatni. Ez kezdetben nem minden potenciális aktor számára egyértelmű, így azok a szereplők kerülnek előtérbe, amelyek a leghamarabb eszmélnek és a legbátrabbak. Később, amikor a demokrácia létrehozásáért vívott küzdelem eldőlt, már sokkal több elitcsoport lép színre, de közöttük természetesen nincs egyetértés.

Összefüggésben azzal, hogy hány aktorcsoporthoz küzd, az ellenzékiiségről szóló elképzelések is kötődnek ehhez. Ha egyetlen meghatározó csoport van, amely szemben áll a rendszerrel, akkor nyilvánvalóan az ő felfogása válik dominánssá, mint ahogy az történt a demokratikus ellenzékkel. Az átmenet idején ő a meghatározó politikai aktor. Később, amikor már kialakulnak a többpárti viszonyok, „örökölt mintának” is tekinthető, amit az SZDSZ képvisel. Ez a magyarázata, hogy a „tisza” kormányellenzékiiség miért nem lesz egyértelműen uralkodó már a kezdeti években sem. Azért nem, mert átörökítődik a rendszerellenzékiiség az új viszonyok közé. A változás inkább a domináns aktor személyében következik be fokozatosan. A 90-es évek második felére a Fidesz kerül előtérbe és ő kezdi követni – s egyben át is formálni – az ellenzékiiségről alkotott korábbi elképzelést és uralkodóvá tenni a rendszerellenzéki attitűdöt. Igazából a Fidesz által kialakított rendszerellenzéki attitűd végig viszi a 2000-es éveket. Majd a 2010-es években második felére – a Fidesz kétharmados kormányzásai idején – kifejlődik egy harmadik ellenzékiiség-minta, az ellenállás.

Az a hipotézisem, hogy az ellenzékiiség említett három stációját *ugyanazon* aktorlogika formálja ki, ha természetesen a konkrét ideológiai és politikai tartalom más és más is. De természetesen az, hogy mikor és melyik ellenzék-típus kerül előtérbe, az már nem csupán az aktorok szándékaitól függ. Ezért azt a metódust követem, hogy először a kormányellenzékiiség, a rendszerellenzékiiség és az ellenállás köré szerveződő aktor-magatartásokat tekintem át, majd pedig igyekszem két kontextuális magyarázattal is szolgálni arra, hogy miért az és miért úgy történt, ahogy. Számos korszakról – de mindről csak a helyzethez alkalmazkodó rövidegességgel – esik majd szó. Az első a rendszerellenzékiiség kora a késő Kádár-rendszerben. A második a korai demokrácia kora, benne egy úgynevezett „vegyes” (kormányellenzékiiség és rendszerellenzékiiség elegye) ellenzékiiséggel. Ez jellemezte a korai demokrácia meghatározó pártját, az SZDSZ-t és a kormányzásba 1994-ben visszatérő MSZP-t. A harmadik a Fidesz „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” ellenzékiisége. A negyedik a 2000-es évek ellenzékiisége bal- és jobboldalon. Végül az ötödik a 2010 utáni „rendszerváltásnál is több”, azaz ellenálló típusú ellenzékiiség.

AZ ÚJ DEMOKRÁCIA MEGÖRÖKÖLT MINTÁJA:
RENDSZERELLENZÉKISÉG A KÉSŐ KÁDÁR-RENDSZERBEN

Bejártatott democráciákban világosak az ellenzéki szerepek, bár korábban utaltam rá, hogy még a külföldi szerzők is elégedetlenek azzal, amit tudnak erről. Még sajátosabb a helyzet olyan országokban, amelyek diktatórikus rendszerből jönnek, amelyben az intézményesített ellenzékiességnek nem lehetett realitása.

Ez a megközelítés azonban máris pontosítást kíván, mert a diktatúrák is nagyon különbözhetnek egymástól és bennük az ellenzékiességnek igencsak különböző alakzatai honosodhatnak meg. Bozóki András egy tanulmányában a diktatúrák szigorúságából, az elnyomás mértékéből vezeti le azt, hogy *milyen* lesz az átmenet jellege. Ahol erős a diktatúra, ott nagyobb a valószínűsége a forradalmi átmenetnek, ahol puhább az elnyomás (vagy egyáltalán nincs), ott szükségtelen a forradalom, s ott puha átmenetek, rendezett rendszerváltások következnek be (Bozóki, 1995).

A szerzőnek igaza van, de megközelítésében nem foglalkozik azzal, hogy például egy puhább diktatúrából való átmenetben az aktor-magatartás mennyiben meghatározó. Márpedig ahhoz, hogy értsük a demokrácia korai korszakának sajátos kormányellenzékiességét, ismernünk kell a késő Kádár-rendszert és benne a politika megszületését a demokratikus ellenzék által. A régi hatalmi rendszer az 1970-es évek második feléig monolit és diktatórikus volt, s Magyarországon a demokratikus ellenzék ebben a periódusban jött létre (lásd erről: Csizmadia, 1995; 2015 és 2019; Bozóki, 2019). Az 1980-as évek második felére azonban a hatalom és az ellenzék sajátos koevolúción ment keresztül. Ennek eredményeképpen egy olyan rendszerellenzék jött létre, amely nem akarta ugyan a Kádár-rendszer folytatását, de nem akarta a rendszer hagyományos forradalommal, azaz radikális átmenettel történő megdöntését sem.

Fontos tisztázni, hogy mi vezetett e „mérsékelt rendszerellenzékiesség” kialakulásához. Túlmenően azon, hogy a revolúció helyett az evolúció volt a kelet-közép-európai ellenzék főként lengyel kiindulású általános programja,⁴ döntő tényezőnek a késő Kádár-rendszer új nemzetközi orientációját, nyugatos tájékozódását tekinthetjük. A késő Kádár-rendszer folyóirat-irodalmának feldolgozásával volt szerencsém kimutatni, hogy a hatalmi elit bizonyíthatóan feladta a monolit diktatúra és az önálló nemzeti fejlődés útját és a nyugati fejlődéshez való közeledésben jelölte ki új célját (Csizmadia, 2001). A rendszerváltás idején és az azt követő években egyértelmű, hogy az új demokrácia parlamentjének pártjai valamennyien a nyugatos orientáció hívei, és a külső körülmények is kedvezőek, hogy ha még nem is intézményesen, de az elvek szintjén Magyarország közelebb kerüljön Európához.

AZ ELLENZÉKISÉG „VEGYES” MINTÁZATA A KORAI
DEMOKRÁCIÁBAN (1990–1994)Az ellenzéki aktormagatartást kiformáló tényezők
a demokratizálás idején

A demokratikus ellenzék által képviselt rendszerellenzékiség azért is kiindulópont a számunkra, mert az ellenzék volt az egyik szervezett társadalmi csoport, amelyet releváns *politikai aktorként* azonosíthatunk. Nem az egyetlen, mert hiszen az 1980-as évek felében más elitcsoportok is megjelennek.⁵

Nem kétséges, hogy a demokratikus ellenzék a rendszerváltásnak az a társadalmi csoportja, amely tudatos cselekvéssel akart demokratikus intézményeket létrehozni. Ebben a tekintetben azonban nem csak azokra a mintákra támaszkodhatott, amelyeket a lengyel ellenzéktől kapott, hanem például az átmenetre vonatkozó politikai irodalomra is. A tranzitológia ugyanis nem pusztán csak azt mondta meg, milyennek kell lennie az új *intézményeknek*, de azt is, hogy ezt milyen *elit-cselekvés* révén sikerülhet elérni. Azaz itt egy minden szempontból nyugatos szellemi és gyakorlati paradigma határozza meg a folyamatokat.

A fentiek – véleményem szerint – magyarázó erővel bírnak a tekintetben, hogy miért nem forradalmi átmenet született 1989–90-ben. De ez egy olyan körülmény, amely nem tekinthető egyedinek a térség, sőt Európa más térségei viszonylatában. Ebben az időszakban a demokrácia európai szétterjedése zajlik és a megvalósulás nagyon hasonlóknak tűnik. A magyar politikatudományban is számos leírás született arról, hogy az átmenetnek kik a főszereplői. Én (éppen mert Magyarországon túlmutató általánosságról van szó) Alfred Stepan egy tanulmányára hivatkozom. Stepan arról ír, hogy az átmenetek négy meghatározó aktort dobnak a felszínre: a mérsékelt rendszerhívók, a radikálisok, a mérsékelt ellenzék és a keményvonalasok. És a két szféra mérsékeltjei erős kölcsönhatásban voltak egymással, nem csak Magyarországon, hanem például Lengyelországban és Spanyolországban is (Stepan, 1997: 658.).

A releváns ellenzéki aktorok cselekvési preferenciái

Az első parlamenti ciklusban három ellenzéki párt volt, de a közöttük lévő hierarchiát (a számarányokon kívül) az döntötte el, hogy melyiknek milyen – akár az előző korszakból örökölt – erőforrásai voltak. E leggazdagabb örökséggel (mint láttuk a mérsékelt rendszerellenzékiség programjával) a demokratikus ellenzékéből kinövő SZDSZ rendelkezett.⁶ Ezek az erőforrások – a hatalmi körökön túl – mind a két másik ellenzéki párt irányában kamatozódhattak. Az SZDSZ lehetőségeit az MSZP felé megalapozhatta, hogy – mint láttuk – az előző rendszer végén demokratikus ellenzék és a mérsékelt hatalmi tömb kö-

zött szövetségre nyílt lehetőség. A Fidesz irányába pedig a közös liberális identitás volt a kapocs.

A két liberális párt azonban másképpen volt cselekvő aktor, mint az MSZP. Az SZDSZ mint legerősebb ellenzéki párt voltaképp meghatározta az ellenzéki jellegét. Azzal, hogy bár a parlamentben mérsékelt volt, de a parlamenten kívül kihasználta a nem kormányzati ellenzéki körökben rejlő lehetőségeket (Demokratikus Charta). A Fidesz az SZDSZ-étől eltérő utat járt be, mert bár 1990 tavaszán egyértelműen pártolta a nagykoalíciót, az SZDSZ és az MDF burkolt nagykoalícióját ellenezte, s hasonlóképpen volt azzal is, amikor 1990 őszétől az SZDSZ radiálisabb kormányellenzéki pozíciót kezdett ölteni.

A legsajátosabb az MSZP volt, amely kis ellenzéki pártként egészen 1993 végéig nem játszott komolyabb szerepet az ellenzéki térfélen, s igazából semmi olyan cselekvése nem volt, amelynek köszönhetően 1994-ben kormányra került. A második szabad választás inkább tekinthető a korai demokrácia szokásszerű megnyilvánulásának, amikor kormány és ellenzék helyet cserél egymással. Ennek a cserének persze az is a magyarázata, hogy az első szabadon választott kormány elhasználszik, mégpedig döntően amiatt, hogy sem erőforrásokkal nem rendelkezik, sem pedig a nyugatos demokrácia korabeli európai trendjeivel nem kompatibilis.

Az SZDSZ, mint a hatalom ellenzéki váltópártja: egy elfelejtett koncepció

Rendkívül érdekes adalék a korabeli ellenzéki körök értelmezéséhez, ha röviden áttekintjük Kis Jánosnak, az SZDSZ első elnökének írásait. A kor kívánalmának megfelelően Kis célja nem csupán a kormányzat megbuktatása, hanem egyrészt a rendszerváltás, másrészt az ellenzéki szerep értelmezése. A rendszerváltáshoz való viszonyt illetően Kis megállapítja, hogy 1990 óta Magyarországon legitimációs bizonytalanság van. 1992-es karácsonyi cikkében Kis úgy véli: ezt az Antall-kormányt nem sikerült csökkentenie, s a feladat az 1994-ben megválasztandó új kormányra hárul majd (Kis, 1992), ezt a bizonytalanságot egy új alkotmánnyal sikerülhet majd leküzdeni (Kis, 1994/a).⁷ Végül a harmadik: milyen legyen a következő ciklus új pártrendszerének, létrejön-e életképes váltópárt? A Beszélő 1994. augusztus 18-i számának adott interjújában (Kis, 1994/b) két lehetséges pártpolitikai forgatókönyvet vázol fel. Az első továbbra is egy háromosztatú politikai térrel számol, amelyben az SZDSZ középpárti (20 százalékos körüli) támogatottságra számíthat. A második: a politikai tér a jövőben kétosztatúvá válik. De ez is kétféleképp történhet. Vagy úgy, hogy az MSZP váltópártjává az MDF és a KDNP válik; vagy úgy, hogy az SZDSZ lesz az MSZP váltópártja. „Ha azt kérdezi – válaszol egy kérdésre Kis –, hogy kétpólusú rendszer esetén mi az előnyösebb, az SZDSZ vagy a keresz-

tény-nemzeti pártok kulcsszerepbe kerülése, akkor azt felelem: ma az SZDSZ az a párt, amely a magyar társadalom polgárosodását a leghatározottabban képviseli, ezért a mai helyzetet egyenesen meghosszabbítva azt tartanám kívánatosnak, hogy – kétpólusú rendszerben – mi legyünk a jobbközép váltópárt”.

A FIDESZ, MINT A „KORMÁNYELLENZÉKNÉL TÖBB”
ELLENZÉKISÉG LETÉTEMÉNYESE (1994–1998)

A Fideszt a jobboldali ellenzék
vezetőjévé tevő baloldali kormányzás megalapozása

Mindez alapvető kiindulópont ahhoz, hogy jobban értsük, mire alapozódik a korszak domináns ellenzékiisége. Fontos kiemelni, hogy a Fidesz retorikájában megjelenő „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” szlogen a Bokros-csomag körüli időben fogalmazódik meg. Mai optikából ez a szlogen radikálisabbnak tűnik, mint bármelyik ellenzéki szlogen a korábbiakban, valójában azonban nem az, ha az MSZP-nek ahhoz a szándékához mérjük, hogy – a Bokros-csomaggal – ez a kormány szeretné befejezni a „valódi rendszerváltást” (Csigó, 1997: 41.). Kis János kapcsán láthattuk már, hogy a „rendszerváltás befejezése” 1992-től jelen van a liberálisok szótárában. Csak éppen az 1994-től a baloldali-liberális kormányon belül is vita volt, *hogyan* tudják befejezni a rendszerváltást. Kisnek a legitimitáció és az alkotmányozás volt a fontos, az MSZP-nek – feladva a „társadalmi elvárások” kielégítését – a gazdasági megszorítás, a Bokros-csomag.

A hangsúly áthelyeződésével azonban a kormányoldal „ki is jelöli” a vele szemben fellépő ellenzék mozgásterét. Ezért annak az ellenzéki erőnek, amely versenytárs akart lenni a 72%-os kormánnyal szemben, két témára kellett reagálnia. Először is arra, hogy mi legyen az MSZP által „szögre akasztott” társadalmi elvárásokkal. Csigó itt is pontosan fogalmaz: „az ellenzéki stratégia követői a válsághelyzetet a mindennapok gyakorlatának szintjén fogalmazzák meg” (uo.: 43.), ami annyit jelent: az ellenzék bejelentette igényét az MSZP által magára hagyott társadalmi érdekek képviseltére. Másodszor pedig az ellenzéknek meg kellett fogalmaznia, mi a viszonya a kormány által képviselt rendszerváltás-felfogásról. Ebben a kontextusban nyer értelmet az emelkedőben lévő Fidesz „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” szlogenje.

A Fidesz felemelkedésének és korai rendszerellenzéki szerepének döntő eleme, hogy erre a két alapvető kihívásra reagál. Lényeges az is, hogy az SZDSZ-nek – mivel kormánypárttá vált – nincs lehetősége további ellenzéki innovációra, és esetleges továbbfejlődésre a „jobboldali ellenzéki váltópártiság” felé. Így (és a MDF–KDNP–FKGP hármassal korlátozott megújuló képessége miatt) a Fidesz lép arra az útra, amit Kis János az SZDSZ számára elképzelt. A Fidesz nagypárttá válási stratégiájának további fontos területei a következők:

A „kormányváltásnál több” stratégia mibenléte

A „több mint kormányváltás” program természetesen tartalmazott olyan elemeket is, amelyek a bal-liberális oldal demokrácia-felfogásával vitatkoztak. Ilyen például az 1990 óta honos *konszenzuális* demokrácia-felfogás és helyette egy másfajta, *többségi* elv propagálása. Ugyancsak fontos hangsúlyozni, hogy a Fidesz az intézmények szerepét illetően is alternatív koncepciót alakít ki a másik oldalhoz képest. 1996-ban kiadott *A polgári Magyarországért* című programjukban azt olvashatjuk, hogy az MSZP–SZDSZ-kormány „olyan hatalom-megosztási rendszer kialakítására törekszik, amelynek forrásai [...] túlnyúlnak a demokrácia intézményrendszerén, s amelynek segítségével a demokrácia intézményrendszerében rejlő hatalmváltási lehetőségeket kiküszöbölve hatalmát [...] egyszer s mindenkorra berendezheti”.⁸ Ez a megfogalmazás nem csak azért érdekes, merthogy védelmezni kívánja a demokratikus intézményeket a szerinte őket fenyegető veszélyekkel szemben, hanem azért is, mert a magyar politikában először 1994-ben vetődik fel, hogy egy kormány *hosszabb* időre kormányzati hatalmat kaphat. Természetesen a 2010–2018 közötti korszak felől nézve megállapíthatjuk: végül a Fidesz lett az a párt, amelytől ő 1996-ban féltette Magyarországot, de – a Fidesz szempontjából – érthető a félelem, hiszen ő az MSZP-t a régi rendszer *nem demokratikus* inkarnációjának tekintette. Ebből adódóan a veszélyt csak úgy látta elháríthatónak, ha egy hatékony ellenalternatívát állít ezzel a veszéllyel szemben.

Fontos azt is látnunk, hogy a Fidesz felépítésében azzal is számolnak, hogy mekkora a kormányoldal informális befolyása és „hálózati hatalma”. Ezt az informális hatalmat az 1996-os program ismét, mint a demokrácia intézményrendszerére veszélyes, sőt manipulatív hatalmat írja le, amellyel szemben egy átlátható demokratikus hatalmat kell szembeállítani.⁹ Mindezekből azt a fő következtetést kell levonnunk, hogy a Fidesz rendszerellenzékesége a *konfliktusok* kiélezésére épül (Löffler, 2000: 216.). A rendszerváltás utáni politikában természetesen rengeteg konfliktus volt, de egyetlen párt sem törekedett arra, hogy ezeket a konfliktusokat komplex módon, és szinte minden területen kiélezze.

A KÉTCIKLUSÚ BALOLDALI KORMÁNY
JOBBDALI ELLENZÉKISÉGE (2002–2010)

Ciklusidő és aktormagatartás

A 2000-es évtized ellenzékeségét döntően két körülmény határozta meg. Egyrészt az, hogy a Fidesz mindössze négyéves, „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” korszaka után kikerült a hatalomból. Másrészt viszont az, hogy 2006-ban – mint ahogy az addigi négyéves váltógazdálkodási logi-

kából következett volna – nem tért vissza a hatalomba. Ezért ez az évtized új szintre emeli a „vegyes” (kormány- és rendszerellenzéki elemek együtt) ellenzékiiséget, hiszen 2006-után immár egy második ciklusban is kipróbálhatja magát az ellenzék.

Az, hogy az MSZP képes lett egy folyamatos kétciklusú kormányzásra, fontos komponens, hogy a párt szervezeti és ideológiai értelemben is átesett egy változáson a 1998 és 2002 közötti ellenzéki periódusában. Elég arra gondolnunk, hogy ebben a négy évben jelenik meg Anthony Giddens: *A harmadik út* című könyve, amely a megújulás egyik ideológiai talpkövének számít majd. S Tony Blair politikája is ekkor válik az itthoni baloldal számára kézzelfoghatóvá és követhetővé.

2002-ben aztán a választók visszaigazolják ezt a harmadikutas, polgári baloldali stratégiát (Csizmadia, 2002). Ebben persze Gyurcsány Ferencen kívül szerepet játszik az MSZP-n kívülről jövő Medgyessy Péter is. 2019-ből visszatekintve mindenképpen érdekesnek kell tekintenünk, hogy a baloldal versenyképességét már 2002-ben is csak úgy tudja fenntartani, ha nem a párt belső nomenklatúrájából, hanem kívülről választ miniszterelnök-jelöltet és főtanácsadót magának. Ezek a „külső” személyek sikerre viszik a kormányváltást, és az MSZP visszakerül a hatalomba, de a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormányok időszakában továbbra is küzdeni fog megoldatlan alapkérdéseivel.

Szinte valamennyi fogalom megjelenik ebben a programban, amely már 1996-ban is ismert volt, de amelyre ezekben az időszakokban senki nem figyelt oda komolyabban, s amelyek majd a 2010-es években nyerik el jelentőségüket. Az új elem tehát nem is az önmeghatározás, hanem inkább a *helyzet* újdonságában van. 2003-ban a „történelem” és a „hagyomány” kifejezés egészen mást jelent, mint akár öt-tíz évvel korábban. E tekintetben a Fidesz mozgását befolyásolta, hogy az átmenet idején a „történelem vége” szlogen az uralkodó,¹⁰ és valóban: bár a Fidesz már 1990 körül is mást gondol e fogalmakról, mint a többi párt, de ezeket akkor még nem tudja bevinni a köztudatba, és főleg nem kezeli őket konfliktusképző fogalmakként. A második MSZP–SZDSZ-kormány idején viszont a Fidesz már támaszkodhat a megváltozott trendre, arra, hogy a történelemnek a politikában betöltött szerepéről való közfelfogás változik, s a történelem megítélése korántsem olyan negatív, mint korábban.

A jobboldali ellenzékiiség 2006 előtt és után

De a 2002–2006-os ciklusnak mégsem a történelemhez való viszony a meghatározó törésvonal-formáló ismérve, hanem az, hogy 2004-ben megbukik Medgyessy Péter és a helyén Gyurcsány Ferenc lesz a miniszterelnök. Ilyen jellegű változás a hatalom csúcsán korábban csak egyszer volt, akkor is Antall József sajnálatos halála miatt. A sajátos körülmények között lezajló kormányváltás¹¹

pedig alapvetően új karaktert ad az ellenzéki politikának. A Fidesz ellenzéki-sége semmit nem igazol vissza Gyurcsány Ferenc szellemi próbálkozásából és tanácsadói tevékenységéből. Sőt a polgári balközép programját a Fidesz kifejezetten károsnak tekintette. Azáltal, hogy Gyurcsány közjogilag magas pozícióba került, egy olyan konfliktuszóna keletkezett, amely még erősebbé tette a mannheimi „irracionális mozgástér” szerepét. Ettől kezdődően a Fidesz célkeresztjébe a *nem* megválasztott, csak a helyzetet kihasználó Gyurcsány került. A Fideszen belül kezdettől fogva kimutatható Gyurcsány-ellenes érzés nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a miniszterelnök Gyurcsánynak a Fidesz nem tud és nem is akar csak kormányellenzéke lenni.

De a kormányellenzéki-ség–rendszerellenzéki-ség dilemma végérvényesen nem is a 2002–2006-os, hanem a 2006–2010-es ciklusban, az MSZP sorozatban második választási győzelmével dőlt el. A 2006-os választáson ugyanis – a rendszerváltás utáni párttörténelemben először – egy párt egy második ciklust is megnyert. Az 1994 óta függőben lévő kérdés is eldőlni látszott, hogy az MSZP fejezi be a rendszerváltást, és ehhez rendelkezésére állt újabb négy éve. 2006 hatalmas újdonsága, hogy megszakad a rövid ciklusokra épülő váltógazdálkodás. A rövid váltógazdálkodási ciklusok fontos szerepet töltenek be az 1990 utáni politikában. A mindenkor ellenzéki pártok egyre hevesebb rendszerellenzéki attitűdjei ellenére ezek a négy éves ciklusok keretek közé szorítják a pártversenyt és valamilyen szabályszerűséget, kiszámíthatóságot visznek a rendszerbe. Ezt 2006-ig a választók is elfogadják, hiszen mindig kiszavazzák a hatalomból az addigi kormánypártokat és mindig felhatalmazzák az ellenzéket. Ugyanakkor a rövid váltógazdálkodási ciklusnak van egy gyenge pontja: nem tudja optimalizálni a kormányok teljesítményét, mert ahhoz túl rövid az idő. A választók tehát egyre elégedetlenebbek a kormányzati teljesítményekkel, ugyanakkor úgy vélik: egy „meghosszabbított” baloldali kormánynak esélye lehet a teljesítmény-optimalizálásra.

Ez az új helyzet azonban nagy kihívást jelent a kormány-ellenzék viszony addigi mechanizmusára, az ellenzéki politikai aktorok szándékaira és cselekvéseire. Ettől kezdődően ugyanis az ellenzék szempontjából az válik fő kérdéssé, hogy ha két egymást követő választást megnyerhetett az MSZP, akkor esélye van, hogy egy *harmadikat* is megnyerjen. Ez pedig felveteti egy baloldali domináns párt kialakulásának lehetőségét. A Fidesz 2006–2010 közötti rendszerellenzéki stratégiájának lényege, hogy ezt mindenképp megakadályozza.

Gyurcsány Ferencnek a választások után nem sokkal elmondott őszi beszéde viszont nyomban megfordítja a trendet, és 2006 ősztől egyértelmű: az MSZP 2010-ben nem tud majd újabb választást nyerni. Ettől kezdődően nem is az a kérdés, hogy *ki nyeri* a soron következő választást, hanem az, hogy *hogyan* nyeri meg. Itt nem az arányokra gondolok, hanem arra, hogy előre hozott avagy „normál” választás révén kerül-e hatalomra. Mindkét opciónak van realitása, de egyetlen releváns szereplő sem akar igazán előre hozott vá-

lasztást: a Fidesz számára előnyösebb folytatni építkezését és kivárni a 2010-es választást.

Fontos kiemelni, hogy a Fidesz azért is dönt a kiváró stratégia mellett, mert 2007–2008-ban jön létre a párt körül az az új szellemi infrastruktúra és kapacitás, amely a későbbi kormányzás megalapozásában játszik szerepet. Anélkül, hogy itt ennek részleteibe belemehetnék, csak jelzem, hogy a 2002-es választási vereség után hosszabb időszak telik el, amíg a párt szellemi hátszágában megalapozódik a „jó kormányzás” filozófiája és kialakulnak azok a nagypolitikai és szakpolitikai elképzelések, amelyek a kormányra lépés érdekében szükségesek.¹² Az őszi beszéd utáni helyzetben tehát a Fidesz nem a gyors cselekvést, hanem a további építkezést választja. Ennek lényege, hogy (sokak várakozásával ellentétben) *nem* küzd az előrehozott választások kiírásáért, hanem egyfelől az őszi beszéddel előálló *morális* előnyt akarja kihasználni,¹³ másrészt le is vonja a helyzetből adódó következtetéseket és – a 2008-as gazdasági válság után – Orbán Viktor már nem egy „megszokott” rendszerellenzéki alternatívát mutat, hanem utat is arra vonatkozólag, hogy hogyan képzei el a kormány-ellenzék viszony 2010 utáni szerkezetét. A Kötcsén megfogalmazott „centrális erőtér” koncepcióban eltűnik az ellenzék, mint mérvadó tényező, és az ellenzék nélküli kormányzás, illetve a kormány saját maga ellenzéke állapot körvonalazódik.¹⁴ Azt 2009-ben még nem tudhatta a Fidesz, hogy a koncepciót sikerül-e vagy sem valóra váltania. Mindenesetre ebben a ciklusban dől el az a régóta húzóódó kérdés, hogy ki fejezi be a rendszerváltást. A rossz kormánypolitika és Gyurcsány Ferenc személyes lejáratódása együttesen vezet oda, hogy a Fidesz továbblép: váltópárti szerepből „örök kormánypárttá” dolgozza fel magát.

A jobboldali aktor-aktivitás új iránya: a Fidesz nagy pártkénti megszervezése

Azt, hogy a Fidesz 1998 és 2002 között nem fejezte be az ellenzéki építkezést, bizonyítja, hogy elveszítette a 2002-es választást. 2002-ben a Fidesz ugyan már nem „absztrakt” párt (hogy Tellér Gyula kifejezését idézzem), de még nem is elég „konkrét”. A választók az MSZP–Fidesz párharcában újra az MSZP-t hozzák ki győztesnek.

Erre az új helyzetre a Fidesz társadalmi beágyazottsága elmélyítésével reagál: 2003-ban létrehozza a Fidesz Magyar Polgári Szövetséget. Ennek *Alapító levele* a polgári értékek és a nemzet összefüggéseiről beszélve megállapítja: „csak szabad polgárok és erős közösségek alkotnak életképes nemzetet. A nemzet számunkra a közös múltból eredő megtartó erő és a jövőre vonatkozó közös terv is”.¹⁵ Ebben a programban – a nemzet mellett – a történelem, a vallás és a hagyományok is erős szerepet kapnak. De 2003-as programjában a Fidesz a külső környezethez való viszonyáról is nyilatkozik: „Mi arra kötünk

szövetséget, hogy olyan helyet foglalunk el a most formálódó új világrendben, mely biztosítja a Kárpát-medencei magyarok számára a biztonságot és a szabadságot”.¹⁶ A 2002 és 2010 közötti ellenzéki periódus kifejezetten hasznára volt a Fidesznek, hiszen a nyolc év a belső építkezés rengeteg lehetőségét kínálta fel számukra. S a pártpolitikai viszonyok 2008–2009-re már annyira egyértelművé, és a Fidesznek kedvezővé váltak, hogy előrehozott választásra sem volt szüksége az Őszöd romjain bukducsoló baloldali-liberális kormánnyal szemben. 2008-ban a gazdasági világválsággal, 2009-ben az SZDSZ-nek a kormányból való kilépésével kellett megküzdenie az immár egyedül maradó MSZP-kormánynak. A Fidesznek 2009 végén és 2010 elején olyan méretű a fölénye, s szinte egyedülvalósága, hogy nincs is szüksége a totális ellenzéki-ségre, elég számára a „fülkeforradalom”.

A SZÉTTAGOLT RENDSZERELLENZÉKISÉG, ELLENÁLLÁS ÉS ELLENZÉKI ÖSSZEFOGÁS

Az új rendszer kiépülésének fázisai:
a koncentrált pártrendszertől a dominánsig

2010 előtt – bár az 1990-es évek második felétől a pártrendszer koncentráliódik – nem beszélhetünk domináns pártrendszerről.¹⁷ Domináns pártrendszer kialakulásához két tényező nélkülözhetetlenül szükséges. Az egyik több választás egymás utáni megnyerése. A második a választási győzelmek aránya. Az, hogy a Fidesz egymás után kétharmaddal nyerte meg a parlamenti választásokat, továbbá az önkormányzati választásokon is kiemelkedően szerepelt, 2010-től átváltoztatta a magyar pártrendszert és parlamentarizmust. Kialakult az a képzet, amelyben egy nagy kormánypárt mellett sok kis ellenzéki párt foglal helyet.

A domináns pártrendszer Magyarországon korántsem ismeretlen fenomen, és nyilvánvalóan számos strukturális háttértényező megléte szükséges hozzá. Ebben az írásban azonban – mint ezt az elején jeleztem – csak nagyon érintőlegesen foglalkozom a strukturális tényezőkkel. Annál fontosabbak az aktor-mozgások, mind a két oldalon: a dominánspárti szerkezet kialakulásában és a vele szemben kialakított ellenzéki-ségben.

Ami a domináns pártrendszer létrehozását illeti: az aktor-magatartás ebben ott van, hogy a szétforgácsolt ellenzék kevésbé tudja biztosítani a kormányzati stabilitást, tehát olyan kormánypártra/koalícióra van szükség, amely ennek biztosítására képes. Nem mellesleg egy ilyen stabil koalíciót (hiába nyert meg két egymást követő ciklust a baloldali-liberális kormány) Gyurcsány Ferenc nem volt képes létrehozni. A szándék benne is meglétt volna ehhez, de sem saját pártja, sem a koalíciós partnere nem tudott ehhez megfelelő támogatói háttérrel biztosítani.

A domináns kormányzat és a hozzá való ellenzéki viszony fokozatos radikalizálódása

2010-től kezdődően viszont a Fidesz vezette kormányzat egy ilyen – mondhatni szuperbiztos – felhatalmazottsággal bír. Nyilvánvaló, hogy a korábban soha nem látott kormányzati túlhatalommal szemben soha nem látott ellenzéki álláspont formálódik ki, amely már nagyon messze van a kormányellenzéki állásponttól, de a „hagyományos” rendszerellenzéki állásponttól is. A 2010 utáni korszak lényege, hogy az ellenzék először is „átértékeli” a Fideszt, és annak kétharmados felhatalmazását egyben a Fidesz radikalizálódásának, a jobbközép pólustól való elmozdulásnak tudja be.

De a kormányhatalom átértékelését már egy összetételében is megváltozott ellenzék végzi el. Az ellenzéki térfél átformálódása a 2000-es évek második felében, a Jobbik és az LMP megjelenésével kezdődik. 2010 után a Jobbik és az LMP az ellenzéki térfél integráns része lesz, továbbá megjelenik ott új pártként az MSZP-ből kiváló Demokratikus Koalíció.

Az újonnan megformálódó ellenzéki koalíció már 2010 és 2014 között is megpróbál hatékony ellensúlyt képezni a kormánnyal szemben. 2012. október 23-án például a 2009–10-es miniszterelnök, Bajnai Gordon tesz kísérletet az addigra rendkívül heterogénné váló ellenzéki mezőny integrálására, de ez sem neki akkor, sem másnak, máskor nem sikerül. Az Együtt Mozgalom felemelkedése, átmeneti sikere, majd későbbi bukása egyértelműen jelzi: a 2010 utáni periódus az ellenzéki viszony nem megszokott trendjét produkálja majd, amikor az ellenzékben lévők mindent megtesznek, hogy erejüket a kormányon lévőkkel szembe fordítsák. Itt új elemként előtérbe kerül az ellenzékbe szoruló pártok *egymással folytatott* szakadatlan küzdelme. Ez a küzdelem hosszú éveken át olyan heves, ugyanakkor olyan improduktív, hogy az ellenzék retorikailag és programszinten hiába hangoztatja nagyfokú rendszerellenzéki álláspontját, a társadalom nem fogadja el tőle autentikusnak ezt a szerepet és egy magával elfoglalt, magába temetkező tábornak tartja őket.

Holott abban eléggé következetes ez a sokágú ellenzék, hogy az Orbán-kormányt antidemokratikusnak és illiberálisnak tekinti. Az elmúlt években leggyakrabban elhangzó kritika az a Fideszrel és a kormánnyal szemben, hogy – különösen 2014 után – leépíti a jogállamot és egy autokratikus vagy hibrid rendszert épít fel. Ezzel a diagnózissal a nemzetközi sajtó túlnyomó része is egyetért, és a magyar ellenzék általában nagyfokú támogatást kap külföldi politikusoktól is. Ugyanakkor érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a nagyon sokágú rendszerellenzéki kör *konkrét* nemzetközi elfogadása és támogatása nem egyértelmű. Túlmenően azon, hogy diplomáciai tabusértés lenne, ha külföldi országok nyíltan támogatnának magyar ellenzéki pártokat, arról is szó van, hogy a 2010–18-as időszak közepétől egyre inkább előtérbe kerül az a megfontolás, hogy az Orbán-kormányt hagyományos politikai eszközökkel,

választások útján, nem lehet megbuktatni, hanem a társadalmi és politikai ellenállás új formáinak megszervezésére van szükség. Ehhez pedig mozgósítani kell a civil társadalmat. Azt, hogy ez 2014 és 2018 között mennyire általános szándékká vált, mutatja a Kossuth téren és másutt megszervezett tüntetések és demonstrációk nagy száma, és a hozzájuk fűzött remények.

A tömegmozdulások jellemzője, hogy azokban a hagyományos pártok nem vagy csak alárendelt mellékszereplőként vesznek részt. Ez mutatja, hogy 2010 után nemcsak az ellenzéki térfél szétaprózódása következett be, hanem az (ellenzéki) pártpolitika leértékelődése is. A legnagyobb veszteség az MSZP-t éri, amely 2018-ban lényegében kispárti szerepbe szorul vissza. Ugyanakkor a második ciklusban (2014–2018) három másik fontos esemény is bekövetkezik. Egyrészt létrejön és hatékonyvá válik a Momentum. Másrészt befejeződik a Jobbik pólusváltása, hiszen a párt a radikális jobboldalról jobbközépre pozícionálta át magát. Harmadrészt erős középpárti szerepkörbe kerül a Demokratikus Koalíció. A 2018-as választások után az ellenzéki aktorok számára egyértelmű, hogy az ellenzékiesség korábbi modellje sem maradhat változatlanul.

A legújabb ellenzékiesség: rendszerellenzék és ellenállás kombinációja

Ennek kapcsán annyit érdemes megjegyezni, hogy a Fidesz harmadik kétharmadára az ellenzék azzal válaszol, hogy a rendszerváltozás kezdete óta létező „hagyományos” vegyes ellenzékiességet „továbbfejleszti”, és létrehozza a *politikai ellenállás* új stratégiáját. Ahhoz, hogy ezt létrehozhasssa, az egész rendszerről kell kialakítania egy olyan képet, amely szerint a Fidesz által működtetett rendszer már *nem demokrácia*. Ha pedig nem demokrácia, és különösen nem liberális demokrácia, ott nem lehet gyakorolni a bevált ellenzéki szerepeket, s ott már nem csak a kormányellenzékiességnek, de a rendszerellenzékiességnek sincs helye. Így tehát az ellenzék fokozatosan keresi a lehetőségeket az ellenállásra.

Hogy mennyire tudatos stratégiáról van szó, azt mutatja a teljes magyar ellenzék első nyilvános akciója az országgyűlésben 2018. december 12-én, az ún. „rabszolgatörvény” ellen tiltakozva. Akik látták az eseményt, emlékezhetnek: az ellenzék lényegében megbénította a Parlament működését, amikor tagjai körbevették az elnöki emelvényt, nem engedvén szóhoz jutni az elnököt. Az azt követő hetekben jelentős utcai demonstrációk és egyéb akciók zajlottak, s valamennyi azt volt hivatva bizonyítani, hogy az ellenzék már nem a parlamentarizmus intézményén *belül* kíván alternatívát állítani, hanem politizálása centrumát az utcára, az utcai akciókra és az interneten közvetített politikai performanszokra helyezi át.

Fontos azt is megállapítanunk, hogy ez az „utcai politika” és a korábbi évek „utcai politikája” nem ugyanaz. Míg korábban az „utcai politika” a rendkívül bizonytalan kontúrú civil társadalom mozgósítását jelentette, s a filozófia az

volt mögötte, hogy a civil társadalom nem csak a kormánnyal, de az ellenzékkel is elégedetlen, 2018 végétől a kezdeményezés egyértelműen az *ellenzéki pártok* kezében volt, amelyhez a civil társadalom különféle csoportjai legfeljebb csatlakoztak. A változás lényege, hogy a pártpolitika visszanyerte identitását, ami egyben az ellenzék új szerepét is jelenti. A magyar ellenzék aktorai a politikai és társadalmi ellenállás irányítójaként egyben az ellenzéki összefogás új modelljének kidolgozását is felvállalták. S ez lesz az ellenzékiség máig ismert utolsó etapja: az ellenzéki *blokk* létrejövetele a 2019. októberi önkormányzati választások előtt.

Az ellenzéki ellenállástól az ellenzéki összefogásig: a 2019 őszi példa

Az ellenzékben cselekvő aktorok 2019 elejétől egy jól átgondolt és kivitelezett tervet valósítottak meg, amelynek középpontjában az ellenzékiség új metódusának kipróbálása áll. Ez az új ellenzékiség nem haladja meg az ellenállás 2010 óta folyamatosan bővülő és egyre radikálisabb alternatíváját, hanem a részben az ellenállásnak is tulajdonított önkormányzati győzelmet a további ellenzéki építkezés szolgálatába kívánja állítani.

Ezen a választáson ugyanis az ellenzéki polgármester-jelöltek és képviselő-jelöltek a vártnál jobban szerepeltek, így az ellenzék meghatározó személyiségei joggal gondolhatják úgy, hogy ez az eredmény reményekre jogosítja őket a 2022-es parlamenti választásokra is.

S az ellenzéki vezetőknek a maguk szempontjából igazuk is van, hiszen nagyon fegyelmezett és tudatos ellenzéki politikával tíz év óta először tudtak felmutatni életképes ellenzéki alternatívát. Minderről persze nem tudhatjuk, hogy mennyire lesz tartós, és a jó eredmény után az ellenzéki pártok és vezetők hogyan tudnak majd együttműködni egymással. De tanulmányom szempontjából nem is ez a döntő kérdés. Hanem az, hogy ezzel a győzelemmel talán az ellenzékiségen belüli harmadik típus mutatta meg nekünk magát. S ez egyben adalékokat is szolgáltat nekünk a fenti elemzést összegző következtetések levonásához.

KONKLÚZIÓ: A MAGYAR ELLENZÉKISÉG DINAMIKÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A nyitott kimenetelű rendszerváltás harminc éve

Ahogy az elején már említettem: a magyar rendszerváltást, illetve a demokratizálás harminc évét *nyitott kimenetelű játszámának* tekintem. A dolgozat utolsó részében szeretném kifejtetni, hogy ennek milyen hatása van a fentebb bemutatott folyamatokra s az ellenzékiség dinamikájára.

Egy nyitott kimenetelű játszmában természetesen sok múlik a releváns szereplők magatartásán és szándékain. A tanulmány abból indul ki, hogy a politikai riválisoknak az elmúlt harminc év egyes periódusaiban más és más képe volt az ellenzékiségről, amit számos körülmény és tényező befolyásolt. 1990 meghatározó aktorai egészen mást gondoltak például a rendszerváltásról, demokráciáról, pártokról, ellenzékiségről, mint azok a szereplők, amelyek később válnak relevánssá. A politikai aktorok főleg ellenzéki periódusaik alatt igyekeznek innovatív változásokon keresztül menni, s ezek segítségével – kormányra kerülve – befolyásolni a rendszerváltás folyamatát.

A hazai ellenzékiség témáját azért kell nagyobb időkeretben külön vizsgálnunk, mert tapasztalati úton is könnyen meggyőződünk róla: a mai ellenzékiségnek nem sok köze van az 1989–90-es átmenet korszakának ellenzékiségéhez. Bár az 1990 utáni ellenzék kormányellenzéknek nevezhető, a mai (jó esetben) rendszerellenzék, de mint sok jelből láthatjuk: ezen is túllép, és egyfajta politikai ellenállás irányába kíván elmozdulni. Mindezek okán a korai nyugati várakozásokat – az együttműködő elit magatartásokról vagy épp a mérsékelt ellenzékiségről – nem tekinthetjük igazoltaknak.

Ha a változások értelmezésére valamilyen elrugaszkodási pontot keresünk, akkor tehát a rendszerváltásig kell visszamennünk, és abból kell kiindulnunk, hogy a létrejövő magyar demokrácia nem egy konzolidált, hanem egy *induló* demokrácia. Ez látszólag evidens megállapítás, valójában azonban mégis magyarázatra szorul. Az egész elemzés jellegét is irányát befolyásolja ugyanis, hogy *milyennek* (nyitottnak vagy kevésbé nyitottnak, spontánnak vagy valamilyen meghatározott irányba tartónak) tekintjük az új demokráciát. Létezik magyarázat, miszerint a demokratizálás teleologikus folyamat, azaz egy „zárt” pályán mozog, s különféle fázisokon keresztül egy meghatározott cél felé, mindig előre halad.¹⁸ Természetesen ez a cél a nyugati típusú demokrácia mind teljesebb megvalósítása. A teleologikus folyamat első lépése a demokrácia alapintézményeinek létrehozatala, a demokratikus intézményépítés konzolidációja a második, a magatartások konzolidációja pedig a harmadik fázis. Van azonban olyan megközelítés is, amely a fejlődési folyamatot nem teleologikusnak, egyenesen előrehaladónak látja, hanem azt vallja, hogy nincs előre „megírva”, mi fog történni.

Mindezt a különbséget azért is kell kiemelnünk, mert egy „teleologikus” megközelítésben a kormány-ellenzék viszonyának is van egy előre kalkulálhatónak tűnő mintázata. Ebben a megközelítésben a demokrácia oly annyira megkérdőjelezhetetlen entitás, hogy egy demokratikus kormánynak csakis demokratikus *kormányellenzéke* lehet. Ám láthattuk, hogy az aktorok magatartása keresztülhúzza ezt az elképzelést. Két értelemben is. Egyrészt azzal, hogy a demokrácia első éveiben a *közvetlen* múltban kiformalódó ellenzékiségnek fontos szerep jut. A késő Kádár-korszak demokratikus ellenzéke ugyanis maszszív rendszerellenzéki szerepet öltve válik az átmenet talán legmeghatározóbb

tényezőjévé. Ugyanakkor az ellenzék csak névleg rendszerellenzéki, ugyanis maga sem akar „totális” rendszerváltást. Sőt – Bibó István nyomdokán – „hátártolt forradalmat” akar. Azaz a közelmúltból az ellenzékiiségnek egy „vegyes” ellenzékképletét hozzák magukkal a mértékadó aktorok, s ezt a vegyes ellenzékiiséget érvényesítik az MDF kormányával szemben.

Tranzitológia, konszolidológia és az aktorok
„kiszámíthatatlan” cselekvése

De a *távolabbi* múltat sem lehet kiiktatni a magyar demokrácia fejlődéséből. A Fidesz 1994 utáni felemelkedése és a Fidesz-féle „kormányváltásnál több” ellenzékiiség, ha nem is a demokratikus ellenzék mintáját követi, de maga is kapcsolódik egy hagyományhoz, mégpedig a régebbi múlthoz, amelyben a rendszerellenzékiiségnek nagyon is fontos szerep jutott. Ezért az 1994-ben kormányra jutó MSZP-vel szemben a Fidesz – az SZDSZ-hez hasonlóan – szintén *nem* kormányellenzékként lép fel, s így tesz vele szemben az MSZP is 1998-ban. Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy az 1998 és 2002 közötti jobboldali kormányzással szemben alakul ki – véleményünk szerint – a *legmérsékeltőbb* ellenzéki politika. A harmadikutas baloldaliság igyekszik mérsékelni a baloldali ellenzékiiség életét, ami azonban nem fizetődik ki számára, merthogy 2002 (de különösen 2006) után a Fidesz ellenzékben erősen rendszerellenzéki karaktert ölt. Nem csoda, ha vele szemben 2010 után egy ugyancsak rendszerellenzéki baloldali és liberális opposíció lép fel, amely azonban magába ötvöz egy ugyancsak a távolabbi múlthoz köthető karakterjegyet: az ellenállást. A magyar történelemből ha mást nem, jól ismerjük a „passzív rezisztencia” fogalmát, amely azonban időről időre aktívvá vált és olyankor robbanáshoz is vezetett. Most még távol vagyunk ettől a robbanástól, de ezzel együtt az ellenállás jelensége és mértéke egyre erőteljesebb.

Mindez pedig – újra hangsúlyozom – az átmenet sajátos kimenetelével függ össze. Messze nem az érvényesült ugyanis, hogy az aktorok „felismerik” a demokrácia érdekeit és ennek megfelelően cselekszenek. A teleologikus elméletek egyik leggyengébb pontja, hogy *nem mindegyik* releváns aktor szándékait és cselekvéseit tudják egyként realitásként elfogadni. Addig a tranzitológiai elméletekkel (lásd erről: Csizmadia, 2015) nincs baj, amíg regisztrálják, hogy az átmenetek Kelet-Közép-Európában azért jönnek létre, mert releváns aktorok elképzelhetőnek tartják a cselekvést és vállalják a kockázatot. Ez valóban így történt, és ezzel egy új paradigma jelent meg a régióban, hiszen addig korántsem volt evidens, hogy tömegesen lesznek cselekvőképes aktorok. Magyarországon ez azt jelentette, hogy a nyugatos gondolkodás erősen átjárta a potenciális cselekvőket, és ők vállalták, hogy a nyugatosság cselekvő szószólói lesznek.

A tranzitológia azonban ott tévedett, hogy ezzel a feladat nagyobbik része le van tudva, például azzal, hogy a korai demokráciák konszolidálódnak. Nem véletlenül nevezi a tranzitológia egyik kritikusa a konszolidológiát a tranzitológia meghosszabbításának (Friedman, 2011). A tranzitológiának akkor lett volna igaza, ha az aktorok számára folyamatosan csak egyirányú kihívás létezik, mégpedig az eleinte gyengén intézményesült demokrácia stabilizálására. Csak-hogy a nyitott kimenetelű demokratizálódásban másfajta gondolkodási irányok is képződnek, amelyek történetesen nemcsak arra terjednek ki, hogy az elején elképzelt egyenesvonalú folyamatot lemenedzselik, hanem arra is, hogy más vágányra térnek át.

A magyar demokráciának tehát egyáltalán nem véletlenül lett előbb rendszerellenzéke, majd pedig uralkodott el benne az ellenállás. A kormányellenzékiesség felszívódása ugyanis tünet. Annak a tünete, hogy nálunk nem egy teleologikus folyamat játszódott le előre megírt szerepekkel, hanem ellenkezőleg: a szerepek menet közben formálódtak ki, és az aktorok folyamatosan keresték befolyásnövelésük lehetőségét, és ezt a befolyást nem egyszer egyáltalán nem a „kívánatos” irányban valósították meg. Ha mindenben a várt fejlemények történnek, akkor Magyarország valóban mintademokrácia, és a nyugati modell egyik sikeres átültetője lenne, amilyennek sok nyugati tudós gondolta a 90-es évek végéig. De ne feledjük el, hogy Thomas Carothers nevezetes cikkében, 2002-ben már egyértelműen kimondja, hogy a tranzitológiának vége van (Carothers, 2002), és a jövőben sokkal több figyelmet kell fordítani az általánostól eltérő egyedi gyakorlatokra. A mi szempontunkból ez azt is jelenti: figyelmet kell fordítanunk azokra a belső szereplőkre, amelyek egymás után és nem a kívánatos „elméleti modell” szerint cselekszenek.

A legmélyebb szinten azonban még valamiről szól a nyitott végű átmenet korszaka. Nemcsak arról van ugyanis szó, hogy egyáltalán nem úgy alakul a demokrácia élete, ahogyan a liberális demokrácia modelljében ez elvárható lenne. Hanem arról is, hogy egy demokratizálásban egyáltalán mennyi idő alatt tisztulhatnak le például a kormánypárti és az ellenzéki képletek.¹⁹ A tranzitológia és a demokráciaelméletek általában rövid időtartammal számolnak. Az 1990-es évek közepén számos nyugati tudós már bejelentette, hogy a kelet-közép-európai demokráciák liberális demokráciák. Hogy aztán 2007-ben Iván Krastev már a liberális konszenzus „különös kimúlásáról” értekezzen a régióban (Krastev, 2007).

Így tehát azt mondhatjuk, hogy a nyitott kimenetel egyben nyitott *időhorizontot* is jelent. Mindezzel nem azt állítom, hogy Magyarországnak temérdek ideje van, amely alatt voltaképp nem kérhetünk számon rajta semmit. Azt azonban jelenti, hogy az ellenzékiesség nyugatias modelljeinek kialakulásához még nem volt elegendő az idő. A leginkább azért nem, mert egyelőre a közel- és a távolabbi múlt felfogásai kerültek előtérbe és a szereplők valójában történelmi harcot is vívnak egymással. A rendszerváltás legnagyobb hite pedig

ennek az ellenkezője volt: a történelemnek vége van. Mióta kiderült, hogy nincs vége, némileg talán jobban értjük, mennyire lassan őrlnek az idő malmai, és a politikai aktorok miért nem úgy viselkednek, ahogyan az demokratikus vágyainkban reméltük.

JEGYZETEK

- ¹ A kötetben külön tanulmány foglalkozik a politikai vezetőkkel, a politikai elittel, a kormány működésével és szervezeti rendjével, a pártokkal (ezen belül a domináns pártrendszer esetleges kiépülésével).
- ² Dahlról – igaz a mandátumelmélet összefüggésében – lásd: Körösényi, 2007: 11–12.
- ³ A hibrid rendszer vagy más szóval a kompetitív autoritarianizmus a nyugati politikatudományban régóta jelen lévő fogalmak. A nyugati irodalom számos eleméről, illetve a magyar helyzetről nemrégiben Filippov Gábor politológus írt nagy visszhangot kiváltó tanulmányt: Filippov, 2018. A témáról az első tanulmánykötet: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.), 2019. A kötetben a hibridrendszer-szemlélettel szemben kritikai állásfoglalás: Körösényi-Gyulai, 2019: 159–178.
- ⁴ A lengyel hatásokról lásd: Mitrovits, 2019.
- ⁵ 2001-es könyvemben a hatalmi elitet, a külpolitikai elitet és a közgazdász elitet azonosítom ilyen releváns politikai aktorként. Lásd: Csizmadia, 2001.
- ⁶ Az erőforrásokról, köztük az informális hatalomról részletesen máshol írok: Csizmadia, 2015.
- ⁷ Már kormányra kerülve írja Kis, hogy a baloldali-liberális koalíciónak (kétharmados felhatalmazottsága birtokában) alkotmányoznia kell.
- ⁸ Lásd: *A polgári Magyarországért*, 1996: 49.
- ⁹ Uo. 26.
- ¹⁰ A történelem vége tézist (igaz kérdőjeles formában) Francis Fukuyama hozta be a köztudatba. Lásd: Fukuyama, 1989.
- ¹¹ Medgyessy maga is puccsot sejtetett eltávolítása mögött, amelyet ráadásul Gyurcsány irányított.
- ¹² Ebben az építkező munkában fontos szerepet játszik például a ma is létező *Nemzeti Érdek* című folyóirat, amely 2007-ben indult. A mai jobboldal fenegyerekének számító G. Fodor Gábor például – Stumpf Istvánnal együtt – számos tanulmányt ír a folyóiratba az új kormányzás megalapozására.
- ¹³ Lásd Orbán Viktor háromrészes cikksorozatát a *Magyar Nemzetben* – Máig vita tárgya, hogy a megírás idején Orbán ismerhette-e az őszi beszédet. Ha végigolvassuk a három cikket (Vízválasztó I., II., és III., július 29., augusztus 5. és szeptember 9.), egyértelműnek látszik, hogy igen, de taktikai okokból nem fedte fel ezt.
- ¹⁴ A centrális erőterrről szóló beszéd a *Nagyítás* című újság 2010. február 17-ei számában jelent meg: *Megőrizni a létezés magyar minőségét* címmel.
- ¹⁵ A Fidesz-Magyar Polgári Szövetség Alapító levele, 2003.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Tóth Csaba kiváló tanulmánya alaposan szól a koncentráció kiépülésének fázisairól és folyamatáról. Lásd: Tóth, 2001.

- ¹⁸ Ilyen értelemben foglal állást Gans-Morse, 2004.
- ¹⁹ Aki igazán mélyrehatóan meg akarja ismerni, mennyi idő kellett Franciaország vagy Olaszország demokráciájának konszolidálódására, az olvassa el Sheri Berman nagyszerű tanulmányát: Berman, 2007.

IRODALOM

- Angyal Emese–Fellner Zita–Fényes Csongor (2017): Új kihívók. Politikai szocializációs utak a Momentum Mozgalomban, *Politikatudományi Szemle*, XXVI/4., 55–79.
- Berman, Sheri (2007): How Democracies Emerge? Lessons from Europe. *Journal of Democracy*, January, 28–41.
- Bíró Nagy András–Róna Dániel (2011): Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe, 2003–2010. In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Századvég Kiadó.
- Blondel, Jean (1997): Political Opposition in the Contemporary World. *Government and Opposition*, October, 462–486. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00441.x>
- Bozóki András (1995): A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In: *Uő.: Konfrontáció és konszenzus*. Savaria University Press, Szombathely.
- Bozóki András (2019): *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Böcskei Balázs–Szabó Andrea szerk. (2019): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. MTA PTI–Napvilág Kiadó.
- Böcskei Balázs–Molnár Csaba (2017): Kormányon a radikális jobboldal? – A Jobbik ígéretei a magyarországi törvényalkotásban (2010–2014). *Politikatudományi Szemle*, XXVI/1., 55–76.
- Carothers, Thomas (2002): The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 1., 5–21.
- Csigó Péter (1997): A Bokros-csomag jelentősége a politikai diskurzusban. *Politikatudományi Szemle*, 4., 27–58.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék I–II–III*. T-Twins Kiadó.
- Csizmadia (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2007): *Politikai változáselemzés. Miért változnak pártok, kormányok, politikusok?* L'Harmattan Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2015): The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, 4., 119–138.
- Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 2., 135–153.
- Csizmadia Ervin (2018): *Kik és hogyan készülődtek hatalomra? Az ellenzéki típusai és metamorfózisa az 1990 utáni Magyarországon*. Méltányosság Politikelemző Központ.
- Csizmadia Ervin (2019): Mit kezdünk Európával? *A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaforgató stratégiája*. Metszet, megjelenés alatt.
- Dahl, Robert A. (1965): Reflections on Opposition in Western Democracies. *Government and Opposition*, 1., 7–24. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1965.tb00362.x>

- Dahl, Robert A. (1973): *Regimes and Oppositions*. Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (ed.) (1966): *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, Yale University Press.
- Farkas Eszter (2018): „Az ellenzék ellenzéke”: A Lehet Más a Politika, a Momentum, Magyar Kétfarjú Kutypárt és az Együtt szavazói a 2018-as választás idején. In.: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 223–240.
- Filippov Gábor (2018): A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu*, <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/> Letöltés: 2018. szeptember 8.
- Fricz Tamás–Halmi Kund–Orosz Tímea (2018): *Az SZDSZ-jelenség. Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején*. Antológia Kiadó, Lakitelek.
- Fricz Tamás (2013): *Alkalmazott demokráciák*. Kairosz Kiadó.
- Fukuyama, Francis (1989): The End of History? *National Interest*, Summer. 1–18. <https://www.jstor.org/stable/24027184>
- Gans-Morse, Jordan (2004): Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm. *Post-soviet Affairs*, 4., 320–349. <https://doi.org/10.2747/1060-586X.20.4.320>.
- Hajdú András (2014): A magyar radikális jobboldali képviselők két generációja. A MIÉP és a Jobbik parlamenti képviselőinek összehasonlítása. *Politikatudományi Szemle*, 2., 59–86.
- Helms, Ludger (2008): Studying Parliamentary Opposition in Old and New Democracies: Issues and Perspectives. *The Journal of Legislative Studies*, March-June, 6-19. <https://doi.org/10.1080/13572330801920788>
- Husz Dóra, (1997): Elit-játszmák: A posztkommunista elit kialakulása. *Politikatudományi Szemle*, 3., 71–104.
- Jeskó Jozsef–Bakó Judit–Tóth Zoltán (2012): Jobbik: Egy net-network párt természetrajza. A radikális jobboldal webes hálózatai. *Politikatudományi Szemle*, 1. 81–104.
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, 1. 31–63.
- Kis János (1992): Gondolatok a közeljövőről. *Magyar Hírlap*, december 24.
- Kis János (1994/a): A rendszerváltást lezáró alkotmány. *Népszabadság*, augusztus 19.
- Kis János (1994/b): Politika és liberalizmus. Interjú. *Beszélő*, augusztus 18.
- Kitschelt, Herbert (1992): Political Regime Change: Structure and Process Driven Explanations? *American Political Science Review*, December, 1028–1034. <https://doi.org/10.2307/1964354>, <https://www.jstor.org/stable/1964354>
- Kopecky, Petr–Spirova, Maria (2008): Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies: Power of the Powerless. *Journal of Legislative Studies*, 1-2., 133–159. <https://doi.org/10.1080/13572330801921117>
- Körösényi András–Gyulai Attila (2019): A hibridrezsime fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés: a plebiszciter demokrácia. Un: Böcskei Balázs és Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. MTA PTI–Napvilág Kiadó.
- Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 4., 7–28.

- Körösényi András (szerk.) (2015): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris–MTA-TK, PTI.
- Krastev, Ivan (2007): Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, October, 56–63.
- Krekó Péter–Juhász Attila–Molnár Csaba (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2., 53–79.
- Lakner Zoltán (2011): *Utak és útozesztők – Az MSZP húsz éve*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lakner Zoltán (2017): Megújuló válság. Az MSZP alkalmazkodási kísérlete 2010 után. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 143–167.
- Lewis, Paul (1997): The Repositioning of Opposition in East-Central Europe. *Government and Opposition*, October, 614–630. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00449.x>
- Mitrovits Miklós (2019): A lengyel hatás a magyar demokratikus ellenzék tevékenységére, 1980–1981. *Századok*, 2., 403–428.
- Molnár Csaba (2018): A néppártosodás próbája a nyerés? A Jobbik szereplése a 2018. évi országgyűlési választáson. In.: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 195–222.
- Müller, Jan-Werner (2018): *Mi a populizmus?* Libri kiadó.
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3., 5–32.
- Pataki Ferenc (2013): *Hosszú menetelés. A Fidesz-jelenség*. Noran Libro.
- Prezeworski, Adam–Limongi, Fernando (1997): Modernization: Theories and Facts. *World Politics*, January, 155–183. <https://doi.org/10.1353/wp.1997.0004>
- Róna Dániel–Molnár Csaba (2017): Radikális változás? – Jobbik néppártosodása. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 168–198.
- Róna Dániel (2016): *A Jobbik-jelenség. A Jobbik Magyarországért Mozgalom térnyerésének okai*. Könyv Café, Budapest.
- Rustow, Dankwart (1970): Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*, April, 337–363. <https://doi.org/10.2307/421307>, <https://www.jstor.org/stable/421307>.
- Stepan, Alfred (1997): Democratic Opposition and Democratic Theory. *Government and Opposition*, October, 657–678. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00452.x>.
- Szabó Gabriella–Bene Márton–Antal Anna–Farkas Attila (2015): Kívül tágasabb! Radikális jobboldali médiumok a magyar médianyilvánosság hálózataiban. *Politikatudományi Szemle*, 3., 99–126.
- Tóth Csaba (2001): A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. *Politikatudományi Szemle*, 3., 81–104.